

TEKNİK DEĞİŞMENİN TOPLUMSAL ETKİLERİNİN İNCELENMESİNDE TEMEL KAVRAMLAR (+)

BERT F. HOSELİTZ

Chicago Üniversitesi

Çeviren : Özer OZANKAYA

S. B. F. Sosyoloji Asistanı

Sosyal Bilimlerde son çeyrek yüzyılda görülen ilerlemeler teknik terimlerin son derece çoğalmasına ve yeni yeni tanımlarla kavramların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu teknik terimlerden pek çoğunun kullanıldığı özel sahalar bulunmakla beraber, bir kısmı da toplumsal değişimin izahında oldukça olağan olaylara uygulanmağa başlamıştır; bunun gibi iktisadi ve teknolojik değişme sürecini ve bu sürecin toplumsal etkilerini inceleyenlerin pek çoğu yalnız nazariyeleri değil, aynı zamanda müştereken kullanılan kavramları da kodifiye edip dökümünü yapmayı, toplumsal ve kültürel değişimin genelleştirilen olaylarını tasvir etmeği faydalı bulmuşlardır. Böyle bir çalışmaya örnek olarak, Teknolojik İlerlemenin Toplumsal Etkileri Üzerinde Uluslararası Araştırma Dairesinin öncülüğü ile yapılan yeni bir yayın gösterilebilir¹; buna benzer bir başka örnek de UNESCO'ca plânlanan ve yakında çıkacak olan Toplumsal Bilimler Terimleri Sözlüğüdür. Bu yazının amacı Uluslararası Araştırma Dairesinin yaptığı işi tekrarlamak veya adı geçen sözlükten bazı terimler seçip açıklamasını yapmak olamayacağı gibi, sanayileşmenin toplumsal ve ekonomik yönlerinin bir teorisini yapmak da olamaz.

Öyle görünüyor ki takip edilecek en uygun yol, önce toplumsal yapı ve kültürel münasebetler bakımından sanayileşmemiş bir top-

(+) Bu yazı, Bert F. Hoselitz ve Wilbert E. Moore'un editörlüğünü yaptıkları *Industrialization and Society*, (Unesco-Mouton, 1963) adlı kitaptaki «Main Concepts in the Analysis of the Social Implications of Technical Change» başlıklı yazının çevirisidir. Yazıda söz konusu edilen kavramların çoğu modern sosyoloji kavramları olup, dilimizde henüz yerleşmiş karşılıkları yoktur. Bu sebeple, yeri geldikçe bu kavramların İngilizce asıllarını dip notlarında belirterek, tekli edilen Türkçe karşılıkların uygunluk derecesini toplum bilimcilerin eleştirmesine sunmak istedik. (Çevirenin notu)

lum ile sanayileşmiş bir toplum arasındaki temel farkları belirtmek, sonra da bu değişme süresi içinde en yüksek önemi taşıyan bazı ana faktörlere dikkati çekmektir ².

Bu işe çeşitli toplum tiplerinin toplumsal ve kültürel özellikleri arasındaki farklılıkları belirtmekle başlayabiliriz. Örneğin köy ve şehir kültürleri (X), yahut cemaat (Gemeinschaft) ve cemiyet (Gesellschaft), yahut da geleneklere bağlı toplumsal hareket tarzlarıyla akılcı düşünceye uyan toplumsal hareket tarzları ³ gibi ikilikler. (+) Esas itibariyle Robert Redfield veya Ferdinand Tönnies tarafından ileri sürülen bu toplum tipleri üzerinde fazlaca durmayı gerekli görmüyoruz; çünkü, karşılaştırmalı kültür incelemelerindeki yerleri ne olursa olsun, teknik ve iktisadî değişme incelemelerindeki yerleri önemli değildir. Max Weber'denberi geleneksel ve akılcı hareket tarzları arasında yapılmakta olan ayırım çok daha önemlidir. Sık sık teknolojik ve iktisadi bakımlardan az gelişmiş toplumlarda hareket ve davranış tarzları «geleneksel» olarak nitelenmekte ve buna göre böyle hareket tarzlarının verimsiz, teknolojik açıdan basit oldukları ve yeniliklere karşı şiddetle direndikleri söylenmektedir.

Geleneksel davranış tarzının daha teferruatlı bir incelemesine geçmeden, sanayileşmemiş toplulukların Redfield ve Tönnies'in ve ardıçlarının eserlerinde geniş bir şekilde işlenen iki özelliğine daha dikkati çekmek yerinde olacaktır. Redfield yazılarında sık sık, köysel toplumlarda toplumsal fiillerin bir kişiyi veya bir şeyi değil, birçok kişiyi ve birçok şeyi ilgilendiren fiiller olduğunu söylemiştir. Bununla, örneğin üretim fiilinin yalnız iktisadi amacı olmadığını, böyle bir toplum üyelerinin telakkisine göre iktisadi faaliyette dini unsurlar, toplumsal dayanışma veya toplumsal yapıyı ilgilendiren unsurlar, siyasi amaçlar, vs. bulunduğunu anlatmak istemiştir. Köysel toplumlarda insan davranışlarını değiştirmeye güçleştiren nedenlerin kaynağında, toplumsal fiillerin böyle «çok boyutlu» (x) olması bulunmaktadır. Toplumsal fiiller tek boyutlu olsalardı, değişme nisbeten kolay olurdu. Fakat herhangi bir fiilin belli bir amacı karşılamaına ek olarak daha başka amaçları da karşılamaını beklenmektedir. Böylece bir fiilin değiştirilebilmesi, onun yerine

(X) 'Köy kültürü' ifadesi 'folk culture' kavramının, 'şehir kültürü' ifadesi de 'urban culture' kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu).

(+) 'İkilik' terimi İngilizce'deki 'dichotomy' kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu)

(x) 'Çok boyutlu' ifadesi 'multi-dimensional' kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu)

geçecek olan yeni fiilin de diğer bütün amaçları tatmin edebileceğinin kabulüne bağlıdır. Kısacası ekim, hasat veya mübadele gibi davranışlar yalnız üretim fiilleri olarak değil, aynı zamanda bir kimsenin kendi kültürü içindeki yerinin istikrarını, elverişliliğini koruyan fiiller olarak da telakki edilir. Bu yüzdendir ki değişik üretim şekilleri ileri sürüldüğünde, bu yeni şekiller, yerine geçecekleri eski şeklin gördüğü bütün görevleri, şu veya bu şekilde, görebilirse kabul edileceklerdir. Sanayileşmiş toplumların üretim münasebetlerinde köysel unsurların hakim durumda olması, bu toplumlarda iktisadi ve teknik değişmeye karşı çıkan ciddi engellerin nedenini teşkil etmektedir⁴.

Tönnies ve ardıçlarının cemaat kavramına verdikleri önem de teknolojik değişme ve iktisadi yenilenme şartlarının incelenmesinde büyük rol oynamıştır. Cemaat telakkisi içinde konumuz bakımından önemli olan husus, birçok sanayileşmemiş toplumlarda küçük grupların toplumsal ahengi sağlayan birimler olmalarıdır. Bu küçük grubun kaynağı çoğunlukla kabile veya akrabalık bağlarıdır. Önemi, bu gruba katılmanın çok sıkı bir şekilde sınırlandırılmış olmasındandır: ancak uzun süreler yüz-yüze temas halinde bulunan, veya bunun yokluğu halinde daha başka bir müşterek unsur etrafında birleşen şahıslar arasında cemaat münasebetleri bulunabilir. Cemaate mensup olmıyan herkes yabancısıdır ve çoğu defa kendilerinden şüphelenilir. Küçük grup ve içinde bulunup münasebetlerini devam ettirdiği saha başlıbaşına bir dünya olup, kendi dışındaki dünyadan ayrı ve ona karşıttır. İnsanlar arasındaki bağlılık sadece grup üyeleri arasında olur; grubun dışındaki herkes, benzer veya yakından ilgili bir kültür içinde yaşasalar bile, yabancı sayılırlar.

Birçok az gelişmiş ülkelerde bu son derece özel gruplar hâlâ mevcuttur ve bazı bakımlardan önemli derecede güçlüdürler. Çoğu defa kabile şeklinde gruplar olmakla beraber, köysel topluluklar, yahut küçük bir alanı birlikte işgal etmekte oluş esaslarına dayanan gruplar da olabilirler. Genellikle böyle bir grup dar bir alanda yaşar ve üyeleri biribirine ya kan veya evlilik bağlarıyla bağlıdır. Böylece coğrafi yakınlıkla toplumsal yakınlık biribirini destekliyen unsurlar olmaktadır; ve küçük cemaat bazı kültürel bakımlardan oldukça katı bir birim olarak belirmektedir: başlıca toplumsal münasebetler yalnız bu grup içinde cerayan etmekte, dışarıyla münasebetler seyrek olup çok defa şüphe ve korkuyla karşılanmaktadır. Gelişme süresi içinde, cemaatin bu tecrit edilmişliği-

ni gidermek ve üyelerini dış dünya ile çok yönlü toplumsal münasebetlere sokmak hususunda kuvvetli eğilimler belirir. Cemaat içinde düşük bir statüye sahip olanlar dış dünyayla temasa hazır olan ve orayla münasebetleri en sık olanlardır. Bu, küçük cemaatin iç yapısını bozar ve çok defa yukarı tabaka üyelerini kendilerini dışarıdan daha çok tecrit etmeye sevkeder.

Görülüyor ki küçük cemaat, 1) «büyük toplum»un bir parçası olmaya karşı direnmesi ve 2) küçük gruba karşı olan temel bağlılıkların, gelişme süreci içinde, daha geniş topluma karşı bağlılıklara yerlerini bırakmasından dolayı gerek fert, gerekse toplum seviyesinde ihtilafların kaynağı olması bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca küçük cemaat bütünü içinde bir anlam taşıyan kurumların bir çoğu da geniş toplum düzeni içinde bu anlamı kaybedecektir. Aile, sanayileşen bir toplumda üretici ve iktisadi güvenliği sağlayıcı bir birim olmaktan çıkacaktır. Bunun gibi kabile veya köy dini kurum ve şahsiyetleriyle olan sıkı münasebetler, geniş topluma katılmaya başlayanlar için önemini kaybedecektir; küçük cemaat içindeki saygı ve otorite şekilleri cemaat dışında herhangi bir yaptırıma sahip değildir. Bütün bunlar küçük cemaat içinde ve dışında Hindistan'da olduğu gibi kastlar içinde ve arasında, Afrika'da olduğu gibi merkezi otoritelerle kabile şefleri arasında, vs. - ihtilaflara yol açar.

Sanayileşen toplumların birçoğuna nüfuz etmekte olan kuvvetli milliyetçilik cereyanı, insan hayatının her kesimine müdahale eden küçük cemaatten, karşılıklı bağlılık münasebetlerinin hakim olduğunu gayrişahsi, farklılaşmış (+) bir yapıya sahip modern topluma geçişi ifade eden toplumsal değişimin başlıca ideolojik temelidir. Sanayileşmeyle birlikte beliren ve tahrikçilerle entellektüellerin daha az istismar ettikleri başka bazı süreçler de bu genel eğilimi desteklemektedir. Bunlar arasında şehirleşme süreci ile hükümet ve üretim işlemlerinin bürokratik bir mahiyet kazanması sürecini anabiliriz. Bütün bunlar küçük cemaate karşı hücumların her yönden gelmekte olduğunu göstermektedir; ve küçük cemaatin, bu kuvvetlerin biribirine eklenen etkilerine dayanabilmesi mümkün değildir.

Çok yönlü toplumsal münasebetleri olan 'küçük cemaat' ve 'köysel toplum'un yukarıdaki tasvirinden anlaşılacağı üzere, bu iki

(+) 'Farklılaşmış' terimi, İngilizce 'differentiated' teriminin karşılığı olarak kulla-

deyim esas itibaiyle aynı toplum tipi için kullanılan iki ayrı kavramdan ibarettir ⁵. Küçük cemaatin tasvirinde bir üçüncü ve daha yaygın yol ise, onun geleneksel karakterini, başka bir deyişle geleneksel hareket tarzlarının küçük cemaat içinde hakim oluşunu belirtmektir. Gerçekten sanayileşme ve bilimsel teknolojiyi üretime uygulamada ilerlememiş toplumları belirtmekte en çok baş vurulan yol, onları W. W. Rostow'un da yaptığı gibi, «geleneksel» toplum olarak adlandırmaktır ⁶. Yukarıda belirttiğimiz gibi, geleneksel toplumsal hareket kavramı Max Weber'e kadar çıkar; Weber geleneksel hareket tarzını akılcı toplumsal hareket tarzlarıyla karşılaştırıyordu. Geleneksel hareket tarzı kavramı böylesine geniş bir şekilde kullanıldığından bu kavram hakkında biraz daha teferruatlı bilgi vermek uygun olacaktır. Fakat burada amacım gelenek ve geleneksel hareket tarzı kavramlarının tam bir tahlilini yapmak değildir; bu konudaki görüşlerimi başka bir yerdeki yeni yayınlımda belirtmiş bulunuyorum ⁷.

Bu konunun başlıca önemli noktası, geleneksel hareket kavramının tanımlanması ve geleneksel hareket kavramının gelenekçi hareket kavramından ayırdedilmesi konularıyla ilgilidir. Max Weber bu ayırımı açıkça yapmamış ise de, eserinde bu ayırım zımni olarak vardır. Gelenek ve geleneksel hareket tarzı her toplumda görülen hususlardır. Weber geleneksel hareketin «alışkanlık haline gelen, günlük çalışma hayatı ile ilgili psikolojik bir davranış ve her günlük rutinin ihlâl edilmemesi gereken bir hareket kuralı olduğu inancı» üzerine kurulu bir hareket olduğunu söylemiştir ⁸. Fakat bundan daha da ileriye giderek, geleneksel hareket kavramının atalardan ve geçmiş nesillerden intikal eden toplumsal hareket tarzlarını da içine aldığı kabul etmek gerekir; çünkü her insan topluluğu bir tarihi geçmiş duygusuna sahip olup, davranış kurallarında devamlılığa ihtiyacı vardır, ve çünkü bu toplumsal hareket şekilleri bir toplumun aksiyon şeması içine elverişli bir tarzda yerleştirilebilir. Bu, geleneksel hareket tarzının herhangi bir değişikliğe tamamen kapalı olduğu anlamına gelmez. Gelenek, davranışın dış yönlerindeki bir stereotipten teşekkül etmez; tersine, geleneksel hareket davranışlarının ve zihni durumların devamlılığına dayanır. Modern, sanayileşmiş toplumlarda pek çok hareketler gelenek ve geleneksel kurallar üzerine kuruludur : selâmlaşma ve muâşeret kuralları örneklerinde olduğu gibi, siyasi ve iktisadi alanlardaki daha karmaşık hareket tarzları örneklerinde de bunu tesbit etmek mümkündür. Bu bakımdan değişik iktisadi gelişme seviyelerinde bulunan

toplumları, üyelerinin uyguladıkları geleneksel hareket tarzlarının «nisbi» sayısına göre birbirinden ayırdetmek güçtür.

Gelenekçilik ise, «geleneksel kuralların, bu özelliğinin bilinerek benimsenmesi ve değerinin de kutsal bir kaynaktan uzun zamanlardanberi tevarüs edilmekte olmasından geldiğinin ileri sürülmesidir» denilebilir⁹. Başka bir deyişle gelenekçi hareket, geçmişe ait hususların bilinçli olarak canlandırılmak istenmesidir: şanlı bir geçmişe veya canlandığı takdirde tekrar o altın çağın şeref ve büyüklüğünü getirecek olan geçmişteki bir kutsal bilgiye veya ideale dönüş. Sanayileşmeğe çalışan ülkelerin birçoğunun milliyetçiliğinde, bil-hassa Hint ve İslâm medeniyetlerinde olduğu gibi kökleri büyük bir geçmişin derinliklerinde olanlarda, kuvvetli gelenekçi unsurlar bulunabilir. Bu toplumların ideolojileri yalnızca Batılı değerlerin reddedilmesinden ibaret değildir; uzun zamandanberi ölü bulunan eski değerlerin uyandırılıp yeniden canlandırılması istenmektedir; ve bu kurallara uyduğu düşünülen davranış tarzları tasvip edilmektedir.

Geleneksel davranış bazan modernleşme ve teknolojik değişimin gerekleriyle ihtilâfa düşebilirse de, genel olarak hızlı bir değişim döneminde istikrarı koruyan veya destekleyen bir unsur olmaktadır. Toplumsal davranışlarda geleneklerin yaşamakta devam etmesi, hızlı sanayileşme ve teknik değişimin yol açacağı birçok yer değiştirmeleri ve toplumsal çözülmeleri hafifleten önemli bir faktör olabilir. Oysaki gelenekçi hareket tarzı, zamanı geçmiş tatbikat ve değerleri bugünün davranış kuralları seviyesine yükseltmeğe çalışır; çok defa kuvvetli gerici unsurlar taşır; dolayısıyla iktisadi gelişmeyi geciktirecek şekilde işliyen bir faktör sayılmalıdır.

Kısacası, geleneksel olarak nitelenen hareket tarzını meydana getiren özellikleri incelemek zorundayız. Weber, iktisadi ve siyasi alanlarda ilerici toplumların temeli saydığı akılcı hareketin tahliline büyük gayret göstermiştir. Bundan dolayı gelenek, akılcılığın karşıtı olarak alınmış ve durgun, değişmeyen, gerileyen herşeyin niteliği olarak kabul edilmiştir. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, gelenekler olumsuz olduğu kadar olumlu etkilerde de bulunabilirler. Dolayısıyla gelenek kavramı etrafındaki fikirler bütünü bir yana bırakmak değil, geleneğin iktisadi ve teknolojik gelişmeye götüren yönleriyle, bu gelişmeye engel olabilen yönlerini daha büyük bir dikkatle ve inceden inceye tetkik etmek zorundayız.

Geleneksel toplumların özelliklerini daha yakından belirten ve akılcılık - gelenek ikilisini unsurlarına ayıran bir teşebbüse örnek

olarak Talcott Parsons'ın değişik iktisadi gelişme seviyelerinde olan toplumları model değişkenleri (+) vasıtasıyla tasvir etmeğe çalışmasını gösterebiliriz ¹⁰. Parsons'ın geliştirdiği bu bilimsel aracın bütünü çok defa sanayileşmenin toplumsal etkilerinin incelenmesinde kullanılmazsa da, tasvir ettiği başlıca şıklardan bir çoğu - örneğin, toplumsal rollerin doğuştan edinilmesi (×) veya kanunların şahsa göre değişik şekillerde uygulanması (X) yayın alanında sık sık görülmektedir. Bu sebeple, Parsons'ın teorisinin konumuzu ilgilendiren kesimlerini sunmak ve bunları elimizdeki meseleye uygulamak faydalı olabilir.

Parsons'ın ileri sürdüğü beş çift model değişkenlerinden üçü konumuza uygulanmağa daha elverişlidir. Bunlar, toplumsal rollerin başarıyla edinilmesi - doğuştan edinilmesi esasları arasında seçim, değer yönelimi tipleri (= kanunların genel uygulanması - şahsa göre değişik şekillerde uygulanması) arasında seçim, ve yetki ve görevlerin sınırlarının belirliliği ve belirsizliğidir.

Bu model değişkenlerini sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farklılıklara uyguladığımızda birincisinin iktisadi rollerin ve nesnelerin dağılımında başarı ölçülerine hakim yeri verdiğini, bu dağılım süreci içinde genellik ölçüsünü kullandığını ve iktisadi rollerin böyle bir toplumda görevsel bakımdan belirli olduğunu görüyoruz. İlkel ve sanayileşmemiş toplumlarda ise toplumsal ve iktisadi rollerin doğal olarak edinildiğini, kuralların şahsa göre değişik şekillerde uygulandığını ve görevlerin sınırlarının belirsiz olduğunu görüyoruz. Şimdi bu değişken çiftlerinden her birini daha yakından görelim.

Önce burada toplumsal davranış kurallarıyla ilgilenmekte olduğumuzu belirtelim. Şüphesiz gerçek hayatta toplumsal davranışlar sık sık bu kurallara aykırı olabilmektedirler; hatta öyle durumlar olabilir ki, kuralların ihlâl edilmesi saygı görebilmektedir. Başka bir deyişle bir toplumun iktisadî hayatını tasvir ettiği ileri sürülen model değişkenleri ideal bir tipin ifadesidirler; ideal tiplerin

(+) 'Model değişkenleri' kavramı 'pattern variables' kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu)

(×) 'Toplumsal rollerin doğuştan edinilmesi' ifadesi 'ascription' kavramını anlatmak üzere kullanılmıştır. İleride bu kavram, daha kısa bir ifadeyle 'doğal edinme' şeklinde de kullanılacaktır. (Çevirenin notu)

(X) 'Kanunların şahsa göre değişik şekillerde uygulanması' ifadesi 'particularism' kavramını anlatmak için kullanılmıştır. (Çevirenin notu)

gerçek toplum hayatına uygulandığı diğer durumlarda olduğu gibi burada da gerçek durumun ideal tipten az çok sapmalar gösterdiğini görüyoruz. ¹¹. Fakat toplumsal değişmenin unsurlarını bulmakta model değişkenleri kullanılabilir, çünkü her toplumda gerçek hayat, model değişkenlerine tekabül eden kuralların tam olarak uygulandığı varsayımına dayanan ideal tipten farklılıklar gösterir. Örneğin, bir toplumda doğal edinme kuralının iktisadi rollerin dağılımında hakim olduğunu varsayalım. Bununla beraber bu rollerden bazılarının başarı ve yeterlilik esaslarına göre dağıtmakta olduğunu görürüz. İşte toplumsal değişmenin nüvesini bu sahalarda bulabiliriz; bu değişmenin daha ileri sonuçları da ampirik araştırmalarla tesbit edilebilir.

Şimdi yine model değişkenlerine dönelim. Başarıyla edinme - doğal edinme ikiliği, statü ile yönetilen toplumlar - sözleşmeyle yönetilen toplumlar (+) ikiliği ile aynı olmasa da, çok yakından ilgilidir ¹². Bu ikiliği iktisadi konulara uyguladığımızda, doğal edinmenin kural olduğu bir toplumda iktisadi rollerin bir kimsenin ne yapabileceği ölçüsüne değil, kim olduğu ölçüsüne göre dağıtıldığını görürüz. Böyle bir topluma örnek olarak ideal bir kast sistemini gösterebiliriz : her kast bazı meslekleri tekeli altında bulundurmakta, yani yalnız o kast üyelerinin bu mesleğe girmesine müsaade edilmektedir. Fakat kast sistemi bazı yerlerde ve zamanlarda bu «ideal» duruma yaklaşmış olmakla birlikte, bütün rollerin bu yolla dağıtıldığı hiç bir toplum görülmemiştir. Bununla birlikte bu örnek açıkça göstermektedir ki, iktisadî rollerin statü veya doğal edinme esasına göre dağıtıldığı bir toplumda toplumsal hareketlilik de güçleşmekte, ve toplumsal değişme hareketliliğe dayandığı ölçüde şiddetle önlenmektedir.

Buna karşılık iktisadi rollerin dağılımını başarı esası düzenlediği takdirde bir kimsenin herhangi bir mesleğe girmesini tayin eden birinci faktör onun söz konusu işi görmek için gerekli yeterliğe sahip olup olmadığı hususudur. Örneğin, bir sınavla rollerin

(+) 'Statü ile yönetilen toplumlar' ifadesi 'status-oriented societies' kavramına karşılık olarak kullanılmış olup, görev ve hakların, fertlerin geniş ölçüde doğuştan edindikleri statüye göre dağıldığı toplumları göstermektedir. 'Sözleşmeyle yönetilen toplumlar' ifadesi de 'contract-oriented societies' kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır ve hak ve görevlerin yazılı belgelerle ve fertler arasındaki serbest anlaşmalar sonucu olarak belirlediği toplumları anlatmaktadır. (Çevirenin notu)

dağıtılması veya sınavın bulunmadığı hallerde bazı objektif ölçülerin - belli bir süre okula gitmiş olmak, bir derece kazanmış olmak, vs. - aranması. Bununla beraber yine belirtmek gerekir ki, sanayileşmiş toplumlarda da her alanda yalnızca başarı ölçüsü uygulanmamaktadır. Bu toplumlarda da iktisadi roller bazen kuvvetli doğal edinme ölçülerine göre dağılmaktadır. Mülkiyetin mirasla geçmesi, özellikle yukarı sosyal sınıflar arasında akrabalık gruplarının hakim yeri, ve toplumsal hareketliliğe karşı çıkan engeller başarı ölçülerinin tam olarak uygulanmasını önliyen başlıca faktörler arasındadır. Fakat bu toplumlarda başarı ölçüsü ideali öylesine kuvvetlidir ki, iktisadi rollerin doğal olarak edinildiği hallerde bile başarı ölçüsünün ihlal edilmemiş olduğu muazeret olarak ileri sürülmektedir. Bunun bir örneği, birçok Amerikan firmalarında patronun oğlunun firmada yükselmek için çalışmak zorunda olmasıdır; gerçekte ise hiç kimse onun en yüksek mevkiye kadar çıkmayı başarabileceğinden şüphe etmemektedir.

İkinci çift model değişkenleri, şahsa göre uygulama ve genel uygulama (+) birincisiyle ilgili olup, iktisadi rollerin dağıtılmasında herkese aynı kuralların uygulanıp uygulanmadığını gösterir. Ortaçağ Avrupa toplumu şahsa göre değişen kuralların iktisadi hayata uygulanmasına örnek teşkil eder : Köylülere, şehirlilere, asillere ve asil olmıyanlara uygulanan ayrı ayrı kurallar vardı. Bazı pazarlar ve bazı işlemler belirli grupların tekeli altındaydı : grubun dışındaki bir kimsenin o gruba tahsis edilmiş olan görevleri görebilmesi için gruba intisab etmesi, yani o grup tarafından kabul edilmesi şarttı. Genellik kuralı ise böyle bir ayırım yapmaz. Herkese aynı kurallar uygulanır; şekli eşitlik prensibi genel bir toplumsal davranış kuralı seviyesine çıkarılmıştır.

Yukarıda söylenenlerden kolaylıkla anlaşılacağı üzere iktisadi rollerin başarıya dayanan genel esaslara göre dağıtıldığı bir toplumda rollerin kendileri de görevsel bakımdan son derece belirlidirler. Bu husus yeterlik prensibinin sıkı bir şekilde uygulanmasının bir sonucudur, çünkü bir rolün sınırları açıkça belirtilip tanımı yapılmadıkça yeterlik prensibi fazla birşeye yaramaz. Görevsel belirlilik (×) aynı zamanda gittikçe artan işbölümünün de bir sonucu-

(+) 'Genel uygulama' ifadesi 'universalism' kavramını anlatmak üzere kullanılmıştır. (Çevirenin notu)

(×) 'Görevsel belirlilik', 'functional specificity' kavramına, 'görevsel belirsizlik' de 'functional diffuseness' kavramına karşılık olmak üzere kullanılmıştır. (Çevirenin notu).

dur. Adam Smith meşhur toplu iğne yapımı örneğinde işbölümünün iktisadi faydalarını açıkça göstermiştir. Belirtmiş olduğu üzere :

İşçinin el çabukluğunun geliştirilmesi onun çıkarabileceği iş birimi sayısını arttırır; aynı şekilde işbölümü her işçinin yapacağı işi basitleştirerek de verimin artmasına yardım eder. Bu basit işlemi hayatının tek uğraşısı yapan işçinin elçabukluğunu son derece arttırmak mümkündür ¹³.

Smith işbölümünün daha başka faydaları olduğunu da görmüştür; fakat gayet yerinde olarak, yüksek derecede bir görevsel belirliliğe ulaşılmasını ilk şart olarak belirtmiştir.

Görevsel belirsizlik ise görevsel belirliliğin tam karşıtıdır. Sanayileşmemiş bir toplumdaki basit köylünün durumu görevsel bakımdan belirsiz çalışma durumuna tam bir örnek teşkil eder. Bu köylü yalnız herhangi bir ekini üretmekle ilgili her işi yapmakla kalmayıp, kendi evini inşa eder, tarım araçlarını bizzat yapar, ve çok defa kendi elbiselerini ve daha başka tüketim mallarını da kendisi imâl eder. Doğal edinme - başarı, şahsa göre değişen uygulama - genel uygulama ikiliklerinde olduğu gibi, görevsel belirlilik - görevsel belirsizlik ikiliği bakımından da, görevsel belirsizliğin sanayileşmemiş olmakla birlikte gittiği genellemesini doğrulamayan örnekler bulmak mümkündür. Örneğin Hindistan'da, bu toplum sanayileşmemiş olduğu halde, kast hakimiyeti altındaki toplumsal işbölümü sistemi yüksek derecede bir görevsel belirliliğe yol açmıştır. Öte yandan bilhassa en yüksek yönetim mevkileri gibi bazı meslekler, son derece sanayilemiş toplumlarda bile görevsel bakımdan belirsizdirler. Genel olarak görevsel belirlilik daha çok basit ve karmaşık olmayan işlerde sağlanmıştır; fakat işletme idaresinde ve hatta bilimsel çalışmalarda gittikçe artan ihtisaslaşma gösteriyor ki, görevsel farklılaşma ve belirlilik modernleşen toplumlarda çok kuvvetli ve geniş kapsamlı bir süreçtir.

Model değişkenlerinin kullanılması, sanayileşme ve teknik ilerleme ile birlikte gelen toplumsal değişimin bazı stratejik mekanizmalarını daha açık bir şekilde inceliyebilmek bakımından faydalı olmuştur. Örneğin, genel kuralların çok defa şahsa göre değişen kuralların yerine geçmesi kesin bir zaruret değildir. Buna karşılık iktisadi rollerin doğal edinme esasına göre dağıtılması usulünden başarı esasına göre dağıtılması yoluna geçildiği ve iktisadi görevlerin tanımlanmasında görevsel bakımdan belirsiz kuralların yerini belirli kuralların aldığı, her başarılı modernleşme örneğinde görü-

len bir husustur. Bu iki geçiş sürecine refakat eden kurumsal değişimleri incelemeyen önce, model değişkenleri vasıtasıyla ifade edilen sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplum tipleriyle, daha önce gördüğümüz gibi köysel - şehirleşmiş toplum veya cemaat - cemiyet ikilikleri açısından ifade edilen sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplum tipleri arasındaki ilgiyi belirtmek faydalı olacaktır.

Daha önce gördüğümüz üzere köysel toplum iktisadi fiillerin çok boyutlu olduğu, yani yalnız üretim veya değişim fiilleri olarak değil, aynı zamanda dini fiiller, birleştirici değerleri teyid eden fiiller, vs. olarak da anlam taşıdığı bir toplumdur. Bu özellikleri köysel toplumda iktisadi fiillerin görevsel bakımdan son derece belirsiz olduğunu göstererek de belirtmek mümkündür. Eğer herhangi bir toplumsal hareket tarzı birçok bakımlardan anlam taşıyorsa, görevsel bakımdan belirsiz demektir. Böyle çok boyutlu olması ona görevsel belirsizlik özelliğini verir ve bu da onu, bilindiği gibi, değişimlere karşı direnmeğe sevkeder.

Bunun gibi, küçük cemaat esas itibarıyla doğal edinme ölçülerine dayanan, müesseseleşmiş bir münasebetler dizisi olarak da düşünülebilir. Küçük cemaatin tecanüsü ve yoğunluğu, iktisadi rollerin doğal edinme ölçülerine dayanması dolayısıyla da artmaktadır; ayrıca türlü iktisadi rollerin görevsel bakımından son derece belirli oldukları halde bile (örneğin Hindistan köylerinde olduğu gibi) doğal edinme ölçüsüne dayanan kurallar istikrar ve iç katılığı sağlayarak içerden herhangi bir değişmeyi güçleştirirler. İktisadi (ve örneğin siyasi veya saygıyla ilgili başka) rollerin dağılımında doğal edinme ölçüsünün önemi, ancak küçük cemaatin yıkılması veya ona dışardan nüfuz edilmesi halinde azalır. Bazen doğal edinme kuralları küçük cemaatten geniş topluma aktarılmakta ise de, orada küçük cemaatin iyice belirli sınırlarını bulmak mümkün olmadığından, gerçek olmaktan çok sembolik bir anlam taşırlar.

Demek oluyor ki 'geleneksel' köysel cemaatin yavaş yavaş yıkılmasıyla birlikte, iktisadi ve teknolojik alanlarda rollerin farklılaştığını ve bu rolleri belirli kimselere dağıtan kuralların rahatça uygulandığını görüyoruz. Fakat bu süreç, öyle kolay geçen bir süreç değildir; sarsıntılar ve boşalmalarla doludur. Bu süreç boyunca yeni kurumlar gelişir; her yeni kurum, daha fazla değişikliklere yol açan bir öncüdür. Aynı iktisadi modernleşme seviyelerindeki toplumların üstüste konmasının, karşılaştırmalı bir toplumsal kurumlar incelemesine imkân verdiği kabul edilirse, bir seviyeden ötekine

geçişin incelenmesi de bir kurumsal değişme incelemesi olarak kabul edilebilir.

Şimdi kısaca bu kurumsal değişmenin incelenmesinde kullanılan bazı temel kavramları görelim : tekrar etmek gerekir ki burada amacımız bir toplumsal veya kültürel değişme teorisi yapmak değildir; dolayısıyla tartışacağımız kavramların sağlam bir teorik şemaya uyduklarını ileri sürmüyoruz. Ancak teknik ilerlemenin toplumsal sonuçlarının açıklanmasında kullanılan bazı kavramlar arasındaki ilişkiyi göstermeğe çalışacağız.

Şimdi kurumsal değişme sürecini ve onunla ilgili toplumsal değişme olaylarını daha yakından görelim. Nisbeten geniş bir sınai gelişme elde edilmesi iki ön şartın gerçekleşmesine bağlıdır. Bunlardan biri haberleşme ve ulaştırma tesisleri, özellikle uluslararası ticareti kolaylaştıran depolar ve benzer kuruluşlarla eğitim kurumları ve diğer kamu binaları gibi sermaye yatırımları yapılmasıdır. Öteki ise hukuk, aile ve psikolojik yönelimler alanlarında kurumsal bir çerçevenin gelişmesidir. Bir defa bu yeni kurumlar kurulunca, doğrudan doğruya daha fazla iktisadi gelişme ve büyümeye yol açan faktörler olurlar. Kısacası bu kurumsal düzendeki değişikliklik, sanayileşmemiş veya az sanayileşmiş bir toplumda toplumsal değişmenin önemli bir yönünü teşkil etmektedir - özellikle sermaye birikiminin ve yeni üretim metod ve araçlarının kabulünün güç olduğu bir toplumu, bu hususların tabii ve toplumsal gelişmenin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğü bir topluma dönüştürecek alanlarda.-

Modernleşme süreci içinde beliren temel güçlükler sermaye, yetişkin işçi ve iş adamı kıtlığıdır. Dolayısıyla, sanayileşme açısından, bu üretim faktörlerinin daha geniş ölçüde temin edilmesini önleyen sebepleri giderecek kurumsal düzeltmeler birinci derecede önem taşır.

Daha önce de belirtildiği üzere sermaye, yetişkin işçi ve iş adamı unsurları, kısmen bir milletin psikolojik yapısına bağlıdır. Tasarruf arzusu veya eğiliminin, iş adamı olmak eğilimi gibi teknik bakımdan ileri toplumalarda yaygın olduğunu gördüğümüz bazı belirli insan davranışlarından doğduğunu düşünebiliriz. Bazı yazarlar bu davranışlara, onları kapitalist toplumun en önemli psikolojik unsurları sayacak kadar geniş yer ayırmışlardır. Örneğin Sombart'ın *Kapitalizmin Özü* adlı eserinin ana fikri, akılcılık - akıl - dışıcılık, hesap - varsayım, buriyya ruhu - soyguncu ruhu, tedbirlilik - mace-

raseverlik arasındaki gerginlik olarak tasvir ettiği kapitalist ruh üzerine kuruludur¹⁴. Açıkça görüldüğü üzere, Sombart bu terimlerle iki şahsiyet tipini tasvir etmektedir : birinci tip hüner ve çok çalışma erdemlerini temsil etmekte, ikincisi ise iktisadi gelişmedeki rolü Schumpeter tarafından ısrarla belirtilen hayal gücü kuvvetli işadamını göstermektedir. Tasarruf etmek, çok çalışmak ve yeniliklerde bulunmak gibi psikolojik eğilimlerin iktisadi ve teknik ilerlemenin önşartı olduğu ileri sürülebilir; fakat bu faktörlerin toplum üzerindeki etkileri, içinde serbestçe işliyebilecekleri kurumların bulunması halinde çok daha artar. Batı dünyasında bu davranışları destekleyen en önemli kurumlar arasında faizin meşru telakki edilmesi ve iktisadi faaliyette amaç olarak kârı azamiye çıkarmanın toplumca tasvip edilmesi idi. Batı toplumları sanayileşme sürecine tam olarak girmeden önce, her iki unsur da bu toplumlarda mevcut bulunuyordu; işte bu sebeptendir ki sanayileşme ve iktisadi amaçlar için teknik yenilikler önemli ölçüde hızlanmıştır.

Bu kurumların bulunmadığı veya zayıf kaldığı toplumlarda, başka kurumların onların yerine geçmesi gerekebilir. Asya ve Afrika ülkelerinin iktisadi gelişme süreci içinde hükümet plânlamasının hakim oluşunun sebeplerinden biri bu kurumların zayıf veya yok oluşu ve bunların yerini tutacak başka kurumlara - burada, iktisadi gelişmeyi sağlamak üzere hükümetin rolünün genişlemesine - ihtiyaç olmasıdır. Fakat bazı «karma ekonomiler»de, örneğin Hindistan'da, faizin ve kâr azamileştirmenin müesseseseleşmiş kurallar olarak benimsenmesi, özel sermayenin hareketlenmesinde ve verimli yatırım alanlarına yöneltilmesinde görevini tam olarak yapabilecek bir dereceyi bulmuştur. Elverişli bir ortamda toplumsal sistemin bu özelliklerinin sanayileşme alanında önceden plânlanan sonuçları verdiği görülmüştür; gerçi başka kurumlar da, örneğin üretim kaynaklarının geniş aile içinde işletilmesi, önemli bir rol oynamışlardır. Hindistan'da bazı cemaatler - örneğin Marwaris, Bhatias veya Parsî - sanayileşme süreci içinde özel ve stratejik önemde rol oynamışlardır. Bu durum, teknik yeniliklerin iktisadi gelişmede değerlendirilmesini sağlayan kuralların müesseseseleşmesinin toplum içinde eşit bir şekilde dağılmamış olduğunu ve bazı cemaatlerde daha güçlü kökleri bulunduğunu göstermektedir¹⁵.

Teknik yeniliklerin iktisadi alanda sunduğu imkânları değerlendirmenin şartları konusu bizi işadamlığının incelenmesine götürür; işadamlığı faktörü, iktisadi gelişme ve teknolojik modernleşme konularında çok önemli bir rol oynamış ve oynamaktadır. Fakat iş-

adamlığı faktörünün sık sık incelenmiş olmasına ve bu faktörün sanayileşme süreci içindeki rolünün büyütülmesine rağmen, bu kavramının gerçek anlamı üzerinde hâlâ görüş ayrılıkları bulunmakta ve toplumsal ve psikolojik unsurları hâlâ tam olarak bilinmemektedir. İşadamlığı faktörünün iktisadi gelişmedeki rolü açısından Joseph Schumpeter'in bu faktöre verdiği anlam büyük önem taşır. Bugün artık meşhur olan aşağıdaki satırlarında Schumpeter işadamlığını şu şekilde tanımlıyordu :

«Şimdi incelememizin konusuna giren elemanlardan üçüncüsüne, yani 'üretim araçlarının yeni kombinezonlara bırakılmasına' ve krediye gelmiş bulunuyoruz. Her ne kadar bu üç eleman bir bütün teşkil ederlerse de üçüncüsü iktisadi gelişmenin temelidir, denilebilir. Yeni kombinezonlar yapılmasına 'iş adamlığı' diyoruz; görevi üretim unsurları arasında yeni kombinezonlar yapmak olan kimselere de 'iş adamı' diyoruz... İşadamı tipinin genel olarak «teşebbüs», «otorite» veya «ileri görüşlülük» ile nitelenmesi de bu tanımların doğruluğunu göstermektedir ¹⁶.

Yukarıdaki satırlarda Schumpeter'in işadamını, yenilikler yapan kimse olarak gördüğü ve «üretim araçları arasında yeni kombinezonlar» yapmağı bir iktisadi yapıyı daha yüksek verim seviyelerine ulaştıracak faktörlerin en önemlisi saydığı açıkça görülmektedir. «Yeni kombinezonlar» la ne demek istediğini Schumpeter eserinde daha etraflı olarak açıklamaktadır. Bunlar arasında : 1) yeni bir mal yapılması; 2) yeni bir üretim metodu kullanılması; 3) yeni bir pazar açılması; 4) yeni bir ham madde kaynağı elde edilmesi; 5) herhangi bir yeni sınaî teşkilât kurulması bulunmaktadır ¹⁷. Bu listenin gösterdiği üzere, birinci, üçüncü ve dördüncü şıklar daha çok ticari teşebbüslere, ikinci şık ise daha çok sınaî teşebbüslere elverişli faaliyet tarzlarıdır. Beşinci şık sınaî, ticari veya mali, hertürlü teşebbüslere uygundur. Sonuç olarak, Schumpeter'in kullandığı anlamda işadamlığı, yalnız sınaî teşebbüsleri değil, her türlü iktisadi faaliyeti içine alan geniş uygulama alanına sahip bir kavramdır.

İşadamlığının iktisadi gelişmedeki rolüyle ilgili yayınların pek çoğunda, bu faaliyetin ticari, mali veya sınaî bir alanda yapıldığına göre herhangi bir ayırım yapılmamaktadır. Oysaki az gelişmiş ülkelerdeki önder işadamlarının sathi bir incelemesi bile, ticari ve mali alanlarda işadamlığının çok geliştiği bazı ülkelerde sınaî alanda işadamı bulunmadığını göstermektedir. Niçin az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda yerli tefeci ve tüccarlar nisbeten bol olduğu halde yerli sanayici öylesine azdır? Bu durumu açıklamak üzere türlü görüşler ileri sürülmüştür; biz burada sanayileşmeyle ilgilendiğimize göre bu görüşlerin belirtilmesi uygun olacaktır.

Birinci görüşe göre, özellikle eski sömürge bölgelerinde yerli sanayiciler, yabancıların kurdukları güçlü sınai teşebbüslerle rekabet edemiyorlardı. Bu görüş pek inandırıcı olamaz, çünkü aynı derecede sert rekabet ticaret ve bankacılık alanında da vardı. Ticaret ve tefecilik alanlarında yerli iş adamlarının kurdukları teşebbüslerin türlerine bakacak olursak bunların geniş Avrupalı firmalarca yapılan benzer faaliyetleri tamamlayıcı mahiyette olduklarını görürüz. Yerli tüccarlar ve tefeciler iş alanlarını iktisadi yapının geniş firmalarca girilmemiş boşluklarında buldular. Yaptıkları iş geniş şehir merkezleriyle köyler arasında oluyordu; küçük ve geçici perakendecilerle iş görüyorlardı; bankalarca kabulü mümkün teminatlar gösteremiyen köylü halkın borç para ihtiyacını da bunlar karşılıyordu.

Niçin sınai alanda buna paralel herhangi bir faaliyet göremiyoruz? Küçük yerli iş adamlarının yabancıların geniş maden ve ulaştırma ortaklıkları ile rekabet edemeyecekleri açıktır. Fakat küçük ve orta çapta fabrikaların kurulmasına son derece elverişli pek çok sanayi dalları vardı ve bugün de vardır; bunlar yabancıların geniş sınai teşebbüsleri yanında, yerli tüccar ve tefecinin yabancı toptancı ve bankacı önündeki rolüne benzer bir rol oynayabilirler.

Sanayide iş adamlığının çok yavaş gelişmesinin nedenlerinden biri bir sınai teşebbüsü yönetmek için gerekli olan yetenek ve hünerlerin, ticaret veya bankacılık alanlarında başarılı olmak için gerekenlerden farklı olmasıdır. Küçük tüccar veya tefeci pek az, hatta hiç bir devamlı yardımcıya ihtiyacı olmaksızın iş görebilir; oysaki bir sanayici (eğer basit bir elsanatçısı değilse), teşkilâtlandırıp yöneltmek durumunda olduğu bir grup insanı istihdam etmek zorundadır. Kâr etmek dürtüsüyle hareket etmekte oluşuna ve yeniliklerde bulunma kabiliyetine ek olarak idarecilik vasıflarına ve özellikle yönetmek ve teşkilâtlandırmak yeteneğine de sahip olması gerekir. Küçük bir sanayicinin başlıca nitelikleri macerasever olması veya kâr dürtüsüyle hareket etmesinden çok, başka insanlara müşterek bir işte önderlik edebilmesi ve teknik yenilikleri benimseme eğilimine sahip olmasıdır; sanayileşmenin ilk dönemlerinde bu yeniliklerin pek geniş bir kısmı teknik nitelikte olup iş adamının derhal ve doğrudan doğruya katılmasını gerektirmektedir.

Son olarak, bir tüccar veya tefecinin kullandığı sermaye sınai teşebbüslerde kullanılandan çok daha çabuk döner. Bir tüccar, ticaretini yaptığı şeylerin mülkiyet hakkını edinmeksizin mesleğini yapabilir. Eğer bir simsar veya komisyoncu ise yalnız bir işten edine-

ceği kazancı kaybeder, yoksa o işe yatırılan sermayeyi değil. Ayrıca bir tefeci veya bankacının ticaretini yaptığı şey geçerliği en yüksek olan, herkesçe kabul edilen, kolayca nakledilebilen veya saklanabilen ve gerektiğinde resmi kimselere veya iktidar sahiplerine rüşvet vermekte doğrudan doğruya kullanılabilen bir şeydir. Bir sanayici ise genel olarak tüccar veya bankacıya oranla daha çok mülkü, daha uzun süre için iş yerine bağlamak zorundadır; onun işi, üretimini çok defa mükemmel olmıyan bir pazarda satmasına bağlıdır; mülkü yangın ve benzeri kazalarla tahrip olmak tehlikelerine daha çok maruzdur. Başka hususlar bir yana bırakılırsa, belli bir sermayeyi sanayi işlerine yatırmanın tehlikeleri ve belirsizlikleri, ticaret ve tefecilik işlerinde kullanmanınkilerden çok daha fazladır.

Bundan dolayıdır ki iş adamlığı için «müsait iklim» den sözedilirken bu iklimde gelişen işadamlarının ticari ve mali gruba mı, yoksa sınıai gruba mı girdiklerini dikkatle belirtmek gerekir. Öyle görünüyor ki, sanayileşmenin tutunması ve sanayi alanında önder işadamlarının ortaya çıkması için yalnız müsait iklim yeter değildir. Bununla beraber, ticari bir gelişmeyi sınıai bir gelişmeye dönüştürmek için gerekli şartların, bize işadamlığının sanayileşme sürecindeki gerçek rolünü daha açık olarak tanıtmaya yetecek şekilde dikkatle incelenmemiş olduğunu sanıyorum. Şüphesiz işadamlığı önemli bir rol oynamaktadır; fakat bu faktörün, toplumsal yapıdaki öteki değişmelerle ve bir toplumun kurumsal düzeni ve değer kurallarındaki değişikliklerle birlikte bir uyum içinde nasıl bulunabileceği üzerinde henüz pek durulmamıştır¹⁸.

Sınıai iş adamlarının başka bir özelliğini daha belirtmek gerekir; bu da onların bütün dünyada «yeni insanlar» olarak tanınmalarıdır. Marx biriktirici kapitalistden bu anlamda söz etmiştir; iş adamı ile ilgili yeni yayınların bir çoğu işadamlığını - özellikle kaynakların hükümet elinde bulunmasının karşıt tezi olarak - yeni bir iktisadi davranış olarak görmekte dirler¹⁹. Bir bakıma iş adamlarının «yeni insanlar» ve iş adamlığının da yeni bir toplumsal davranış tarzı olup olmadığı konusundaki değişik fikirler «işadamlığı»na ne anlam verildiğine bağlıdır. Eğer Schumpeter'in tanımını benimser ve işadamlığını yenilikler getirilmesi olarak anlarsak, işadamlarının her zaman varolageldiklerini görürüz - insanın ilk olarak tekerleği kullandığı ve yerleşik tarıma ve hayvan beslemeğe giriştiği tarih öncesi çağdan en yakın zamana kadar. Eğer işadamlığını Arthur H. Cole gibi esas itibarıyla iktisadi teşebbüs denilen- sekli teski-

latlar içinde cereyan eden bir husus olarak alırsak, işadamları kişiliğinin psikolojik yönlerini, işadamlığının içinde icra edildiği toplumsal ortamdan daha az belirtmiş oluruz; öte yandan toplumsal ortamın yeni çağlara doğru işadamlığına karşı daha konuksever olmaya başladığını görürüz.

Fakat işadamlığı kavramını ikinci anlamda alır ve geniş ölçüde iş önderliği ile bir tutarsak, onun kurumsal bir düzeyde tedrici gelişmesini yakından tesbit edebiliriz. O takdirde sapma ve toplumsal ve kültürel marjinalite (+) gibi bazı sosyolojik kavramları iş adamlığının tedrici gelişiminin incelenmesinde uyguluyabiliriz. Şüphesiz toplumsal sapma ve toplumsal marjinalite kavramları başka alanlarda da faydalıdır. Bilimsel ve teknolojik araştırmanın büyümesi, toplumda daha layık davranışların gelişmesi gibi olaylarla, sanayileşme ve teknolojik değişme süreciyle yakından ilgili olmayan daha bir çok konunun anlaşılmasında bu kavramlardan faydalanılabilir.

Şimdi kısaca toplumsal sapma konusunu görelim. Daha önce de söylendiği gibi, biz burada sapık davranış şekillerinden iktisadi faaliyet ve teşkilatla ilgili olanlarını söz konusu ediyoruz. Sapma kavramının tatbiki bir anlamı olmasını istiyorsak, onu sadece yeni bir davranış tarzını ifade eden bir kavram olarak yorumlayamayız; bu kavram aynı zamanda bir yeni davranışlar dizisinin şu veya bu şekilde mevcut kurallara veya toplumca benimsenen davranış tarzlarına aykırı olduğunu da anlatır. Başka bir deyişle, sapık bir kimse, daima mevcut düzeni bozan ve yürürlükteki toplumsal değerler hiyerarşisine ya aykırı veya onun içinde olumlu bir yeri bulunmayan davranışlarda bulunan kimsedir. Bu kavramı, Batı Avrupa'nın iktisadi tarihini içinde iş adamları ve tüccarların davranışına uygularsak, işadamları davranışının «iyi hayat» sayılan davranışlardan olmadığı devirlerde, gerçekten toplum kurallarından bir sapma olduğunu görüyoruz. 15. yüzyıla kadar Kilise'nin resmen faize karşıt olması dolayısıyla bazı mali işler böyle toplumsal sapıklıklardan sayılıyordu. Daha sonra mali işler tamamen saygıdeğer işler arasına girince bu defa sınaî işler, insanın ellerini kirlettiği için, küçük görülmeğe başlandı. Ticaret, sanayi ve maliye gibi işlerin bir beyefendiye yakışmıyacağı telakkileri bugün az gelişmiş ülkelerin birço-

(+) 'Toplumsal sapma' ifadesi 'social deviance' kavramına, 'toplumsal marjinalite' ifadesi de 'social marginality' kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu).

ğunda yaygın bulunmaktadır. Bu yorum aynı zamanda çeşitli kast üyelerinin iş hayatına karşı farklı tepkiler göstermelerini de izah etmektedir. Kast üyeliği dini statü ile ilgili olduğundan, sapık davranışı önlemek üzere konan yaptırımlar da kasttan kasta değişmektedir; ve en önemlisi, sapık davranışın anlamı ve yorumlanması da her kastta ayrıdır.

Sapma toplumsal kuralların ihlali olarak alınınca, çeşitli sapık davranışlarda bulunan insanların mensup oldukları toplumsal sınıf veya grupların daha yakından incelenmesi ilgi çekici olmaktadır. Şurası açık ki, sapık davranıştan beklenen karşılığın çok çekici olması gerekir; bu davranışta bulunan kimselerin toplum merdiveninde yükselmek için çok kuvvetli bir istek duymaları (belki kuvvetli bir başarı güdüsüne sahip olmaları) veya yürürlükteki düzenin bazı yönlerinden şikâyetçi olmaları gerekir. Kısacası, sapma teorisini, işadamlarının toplum içinde yükselmelerini açıklamak için ileri sürülen çeşitli sosyal - psikolojik tezlerle - örneğin, David C. MacClelland veya Everett E. Hagen'in teorileriyle - uzlaştırmak oldukça mümkündür²⁰.

Bununla beraber başka bir varsayım da, sapık davranışlarda bulunan şahısların mensup oldukları kültürün tam kenarında buldukları veya birden fazla kültüre bağlı oldukları yolundadır. Kısaca, sapmanın toplumsal marjinallikle bir arada gittiği durumlar olduğu belirtilmektedir. Örneğin, Ortaçağ Avrupasında en eski tefeciler çok defa yabancılar arasından çıkıyordu. Gotik ve Lombard idareleri zamanında İtalya'da tefeciler Suriyeliler, Bizanslılar ve Yahudiler arasından çıkıyordu. Sonraları İtalyanlar geniş ölçüde mali işlere yönelince de Cenevizliler, Pizalılar, Sienalılar ve Florn-tinalılar kuzey Alp'lerin mali iş adamları oldular.

Bugün iktisaden az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda çeşitli iktisadi işlerde marjinal şahısların rolü açıkça görülür. Güney - doğu Asya memleketlerinin bir çoğunda Çinliler, Doğu - Afrika'da Hintliler, Batı Afrika, Latin Amerika ve daha başka az gelişmiş ülkelerde Lübnanlılar ve Suriyeliler bunun örnekleridir.

Marjinal fertlerin böylesine yaygın şekilde üzerlerine aldıkları yenileştirici rollerini yapmalarına imkân veren mekanizma nedir? Kavramı ilk olarak ortaya atan ve toplumsal marjinalliğin önemini belirten Robert E. Park'ın üzerinde durduğu gibi, marjinal insanlar - kültürel, etnik, dil veya toplumsal yapı bakımlarından içinde buldukları belirsiz durum dolayısıyla - değişik durumlara yaratı-

cı bir şekilde intibak etmek ve bu intibak süreci içinde toplumsal davranışta yeniliklerde bulunmak gibi kuvvetli bir eğilim içindedirler²¹. Park'ın oldukça genel görüşlerinden birçoğu kendinden sonraki araştırmacılar tarafından düzeltilmişse de, toplumsal marjinalliğin teorisi, toplumsal değişmenin her safhasında marjinal fertlerin oynayacağı roller hakkında inandırıcı belgeler sağlayacak kadar ilerlememiştir. Marjinal şahısların eski taassuplara bağlanmak veya yenilerini benimsemekten çok, yaratıcı intibaklarda bulunmak eğiliminde oldukları kabul edilse bile, geçmiş tecrübeler bu konuda hiç açık değildir; ayrıca marjinal fertlerin *anomi*'ye daha çok müsait olduğuna, dolayısıyla yaratıcı yeniliklerden çok toplumsal çözülmeye yol açacaklarına dikkati çeken araştırmacılar da vardır.

Sapık bir davranışın görüldüğü durumlarda bu davranışın yeni bir kurum içindeki yeni stratejik önem taşır. Bir defa sapık bir davranış mevcut kurumlardan birince savunulduğu takdirde artık sapık davranış olmaktan çıkar, rutinleşir, ve son derece tasvip edilen toplumsal davranış şekillerinin özelliklerini elde edebilir. Böylece sapık davranışı barındıran kurumlar yeni sapmalara ortam hazırlayan birer öncü durumuna girerler. Örneğin, sanayi devriminden önce Batı Avrupa'da, Meiji döneminden önce Japonya'da ortaya çıkan yeni kurumlar, sapık davranışlarca çok önce başlatılmış olan toplumsal değişme sürecinin sonuçlarıydı; fakat bizzat varlıklarıyla bu kurumlar yeni iktisadi ve teknolojik değişmelere ortam hazırladılar.

Herhangi bir sapık davranış tarzının yeni toplumsal kurumların yerleşmesine ve o zamana kadar sapık olarak görülen yeni toplumsal davranış tarzlarının rutinleşmesine yol açıp açmayacağı birçok faktöre bağlıdır. Bu faktörler arasında en önemlisi toplumun mevcut yaptırımlar sistemidir, denilebilir. Bu yaptırımlar halkın değerleri ve inançları arasına girerek içleşebilecekleri (+) gibi, iktidar sahipleri ve seçkinler tarafından gerçek veya sözde sapıklara kuvvet yoluyla uygulanan dış yaptırımlar olarak da kullanılabilirler. Bazı toplumlarda, örneğin Çin İmparatorluğunda, her iki türlü yaptırımlar da çok kuvvetli olagelmıştır. Meiji öncesi Japonya'da iç yaptırımlar tamamen yıkılmış ve iktidarı elinde tutan Şogun'un kuvveti çok zayıflamıştı; dış yaptırımlar da, yeni kurumların ortaya çıkmasını, hiç olmazsa bu yeniliklerin başlamasını bile önleyemeyecek kadar yumuşamıştı.

(+) 'İçleşmek' terimi 'to be internalized' ifadesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu).

Görüldüğü gibi toplumsal değişimin incelenmesi geniş ölçüde -marjinal fertler tarafından gelsin veya gelmesin- toplumsal sapmanın etkisini, sapık davranışın tedrici olarak kurumsallaşmasını ve rutinleşmesini, ve onu önlemekle görevli olan yaptırımlar bütününe araştırmak yoluyla yapılabilir. Böyle bir incelemenin ilk olarak toplum seviyesinde yapılabileceği düşünülebilir. Fakat toplumun bütününe etkileyen değişiklikleri inceliyecek olursak toplumsal değişmeyi daha yakından tanıyabiliriz. Çünkü sapma, yaptırımlar ve müesseseleşme sürecinin yeri ve etkisi gruptan gruba değişir. Bu noktayı aydınlatmak için yaptırımlara bakalım: doğal edinme kurallarının kuvvetli olduğu bir toplumda fertlerin kendi statülerine göre, değişik iç yaptırımlara tabi olacakları açıktır; kanunların şahsa göre değişik şekillerde uygulandığı bir toplumda ise dış yaptırımlar da, sınıf veya grubuna göre, fertlere farklı şekillerde ve ölçülerde uygulanacaktır.

Bu, toplumlarda yeniliklerin taşıyıcısı olan bazı stratejik grupların ortaya çıkacağını gösterir. Birçok hallerde, özellikle yeniliklerin dışardan nakledildiği hallerde, bu gruplar marjinal fertlerden kuruludur. Kültürel benzeşme (+) veya kültürel temas süreçlerinde marjinal fertlerin rolü henüz yeterince anlaşılmış değildir; fakat bu süreç içinde geniş payları olduğu hemen hemen kesindir. Stratejik bir rol oynayabilen ve çok defa oynayan bir başka grup da bir toplumun seçkinleridir. Seçkinler grubunun *status quo*'nun korunmasındaki payı çok geniş bir şekilde işlenmiş olduğu halde, bu grubun teknoloji ve teşkilat alanlarında yenilikler yapılmasındaki rolü küçümsemmiştir, denilebilir. Genel olarak toplumsal değişmelerin «seçkinlerin değişimi» (×) ile birlikte geldiği sanılmış, yoksa değişme süreci içinde seçkinlerin bütün bir toplumun amaçlarını yeni yönle- re çevirebileceği ve bu yeni amaçları gerçekleştirebileceği düşünülmüştür. Bununla birlikte, iktisadi değişimin geniş ölçüde siyasi liderlerce yöneltildiği bugünkü az gelişmiş ülkelerde yenilikçi kişiler olarak seçkinlerin rolü kabul edilmek gerekir. Batı ülkelerinde geniş ölçüde bağımsız iş adamlarınca yapılan müteşebbis görevleri, bugünün az gelişmiş ülkelerinde siyasi iktidarın yardımı ve koruyuculuğu altında bürokratlarca görülmektedir.

(+) 'Kültürel benzeşme' ifadesi 'acculturation' kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu.)

(×) 'Seçkinlerin değişimi' ifadesi 'circulation of elites' kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. (Çevirenin notu.)

Devletin sanayileşme sürecine karışması kısmen, artan baskıların ve gerçeklerle dilekler arasında büyüyen mesafenin bir sonucudur. Alexander Eckstein, dikkatle yazılmış bir denemesinde, devletin iktisadi gelişmedeki rolünü genişleten birçok faktörü belirtmiştir : 1) Ulaşılmak istenen amaçların kapsamı ne kadar geniş, ve ulaşılmak istenen gelişme seviyesi ne kadar yüksek olursa; 2) bu amaçlara ne kadar kısa süre içinde ulaşılmak istenirse, yani istenen iktisadi büyüme hızı ne kadar yüksek olursa; 3) iktisadi faktör ve kaynaklar ne kadar elverişsiz ise; 4) iktisadi değişme ve sanayileşmeye karşı kurumsal engeller ne kadar büyük ise; ve 5) iktisaden ne kadar geri bulunuluyorsa, devletin iktisadi ve sınai gelişmeye müdahale etmesi yolundaki baskı ve istekler de o kadar kuvvetli olur ²². Zaman geçtikçe beşinci şıkkın önemi de gittikçe artmaktadır, çünkü bir ülkenin sanayileşmesi geciktikçe, nisbi olarak, iktisaden gittikçe geriliyecektir. Fakat bu şartın mevcut olması halinde birinci, ikinci ve dördüncü şartlar da gerçekleşmiş olacaktır. Deneylerden çıkarılan bu şartlar dizisi, bize zamanla sanayileşme sürecine devletin katılması yolundaki baskı ve teşviklerin durmadan artacağını göstermektedir. Bu sonuçla birlikte şunu da bilmeliviz ki, bir amaç olarak sanayileşme bütün bir toplum politikasının hedefi haline gelmektedir; aynı zamanda mevcut seçkinler, geçmişte takip ettikleri amaçları ne olursa olsun, bugün iktisadi gelişmeye artan önemde bir yer vererek amaçlar hiyerarşisini yeniden düzenlemişlerdir. Bununla birlikte hükümetlerin iktisadi gelişme ve sanayileşmeye karşı gösterdikleri ilginin artması, sadece bir toplumun kalkınmasında kullanılacak bütün kaynakları kontrolleri altına alabileceklerini göstermekle kalmaz. Hükümetin, en etkili teşkilat olarak, armağan ve yaptırım düzenini değiştirerek, sorumluluk ve yetki dağılımını yeniden düzenliyerek, ve toplumsal yapıya daha başka yollarla müdahale ederek, toplumsal davranış şekillerini etkileyebileceğini de gösterir. Fakat bir hükümetin bu etkiyi başarılı ve faydalı bir şekilde kullanabilmesi ve mümkün olduğu ölçüde zararlı yan sonuçlara sebep olmaktan kaçınabilmesi için bir yandan toplumsal ve kültürel değişme arasındaki, öte yandan da iktisadi ve teknik ilerleme arasındaki karşılıklı etkilerin daha iyi anlaşılması gerekir. Bu yazıda, daha çok teorik bir düzeyde kalarak, toplumbilimcilerin Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki toplumsal ve kültürel değişmeyi inceleyen eserlerinde kullandıkları önemli kavram ve fikirlerden bazılarını sizlere sunmuş bulunuyoruz.

- (1) Bknz. *Social, Economic, and Technological Change : A Theoretical Approach* (Paris : Bureau International de Recherche sur les Implications Sociales du Progrès Techniques, 1958).
- (2) Bu bakış tarzı Charles P. Loomis tarafından da, yeni bir denemede kullanılmıştır: «Toward a Theory of Systematic Social Change,» *Interprofessional Training Goals for Technical Assistance of Personnel Abroad* (New York : Council on Social Work Education, 1959) ss. 165 - 98.
- (3) Buna benzer daha birçok ikilikler Loomis'in denemesinde anılmaktadır. Köysel - şehirleşmiş ikiliği ile ilgili ilk fikirler için bknz. Robert Redfield, «The Folk Society,» *American Journal of Sociology*, LII (January 1947), 293 - 308; cemaat - cemiyet ikiliği için, bknz. Ferdinand Toennies, *Community and Society - Gemeinschaft und Gesellschaft* (East Lansing, Michigan, 1957); akılcılık - gelenekçilik ikiliği için, bknz. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (New York, 1947), ss. 115 vd.
- (4) Sanayileşmemiş toplulukların iktisadi münasebetleri üzerindeki yayınlara pek çok örnek gösterilebilir. Örneğin, bknz. F. G. Bailey, *Caste and the Economic Frontier* (Manchester, 1957); Cyril S. Belshaw, «In Search of Wealth,» *American Anthropologist*, LVII (February 1955), Part II («Memoirs of the American Anthropological Association,» No. 80); Manning Nash, *The Machine Age Maya*, (Glencoe, III., 1958).
- (5) Köysel toplum ile küçük topluluğun özelliklerini bir arada, klasik denilebilecek bir ifadeye kavuşturan yapıt Robert Redfield'indir : *The Little Community*, (Chicago, 1955).
- (6) Bknz. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, (Cambridge, 1960), ss. 4 - 6.
- (7) Bknz. Bert F. Hoselitz, «Tradition and Economic Growth,» Ralph Braibanti and Joseph J. Spengler (eds.), *Tradition, Values, and Socio - Economic Development*, (Durham, N. C. 1961), ss. 83 - 113.
- (8) Bknz. Max Weber, «The Social Psychology of The World Religions,» H. H. Gerth and C. W. Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, (New York, 1946), s. 296.
- (9) Bknz. Edward A. Shils, «Tradition and Liberty : Antinomy and Interdependence,» *Ethics*, LXVIII (April, 1958), 160 - 161.
- (10) Bknz. Talcott Parsons, *The Social System*, (Glencoe, III., 1951), ss. 58 vd. Parsons'ın teorisinin toplumsal değişme durumlarına uygulanması konusunda bknz. William L. Kolb, «The Social Structure and Functions of Cities,» *Economic Development and Cultural Change*, III (October 1954), 30 - 46; ve Bert F. Hoselitz, *Sociological Aspects of Economic Growth* (Glencoe, III. 1960), özellikle Bölüm II.
- (11) İdeal tip kavramı ve kullanılışı için bknz. Max Weber, *On the Methodology of the Social Sciences* (Glencoe, III. 1949), ss. 90 vd.
- (12) Statü - sözleşme ikiliği için bknz. Sir Henry Sumner Maine, *Ancient Law*, ed. Sir Frederick Pollock (New York, 1906), ss. 163 - 65.

- (13) Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. Edwin Cannan, (New York, 1937), s. 7.
- (14) Bknz. Werner Sombart, *The Quintessence of Capitalism* (London, 1915), *passim*; özellikle ss. 63 - 129.
- (15) Özellikle Hindistan'da iş adamlarının ilgisini çeken cemaatlar için, bknz. Helen Lamb, «The Indian Business Communities and the Evolution of an Industrial Class,» *Pacific Affairs*, XXVIII (June 1955), 101 - 116; sanayide sermaye kaynağı olarak geniş ailenin gördüğü rol için, bknz. James J. Berna, «Patterns of Entrepreneurship in South India,» *Economic Development and Cultural Change*, VII (April 1959), 343 - 62.
- (16) Joseph Schumpeter, *The Theory of Economic Development* (Cambridge, Mass., 1934), ss. 74 - 75.
- (17) *Ibid.*, s. 66.
- (18) İşadamlığı ve sanayileşme süreci içindeki rolü sorununu en geniş ve düzenli bir şekilde inceliyen yapıt olarak bknz. Arthur H. Cole, *Business Enterprise in its Social Setting* (Cambridge, Mass., 1959), Yazar bunun tam ve kesin bir inceleme olduğunu ileri sürmüyorsa da, işadamlığı ve toplumsal ve tarihi yönleri konusunda ilgilenen bilim adamları arasında savaş sonu döneminde ortaya atılan noktaların pek çoğunu derin bir görüş ve büyük bir olgunlukla tartışmaktadır.
- (19) Bknz. örneğin, *ibid.*, ss. 99 - 100.
- (20) Bknz. David C. McClelland, «Some Social Consequences of Achievement Motivation,» Marshal Jones (Ed.) *Nebraska Symposium on Motivation*, III (Lincoln, 1956), ss. 41 - 72; ve Everett E. Hagen, «The Process of Economic Development,» *Economic Development and Cultural Change*, V (April 1957), ss. 208-15.
- (21) Robert E. Park, *Race and Culture*, (Glencoe, Ill., 1950), ss. 345 vd., özellikle 375 - 76.
- (22) Alexander Eckstein, «Individualism and the Role of the State in Economic Growth,» *Economic Development and Cultural Change*, VI (January 1958), s. 83.